սկսած էին արդէն թափանցել անոնց փառասէր տեղւանքներուն։ Անիկա ընթերցողի ուշադրութեան ընդունեցաւ, բայց իր բարեպաշտութիւնը, եթէ այն ատեն անկեղծ իսկ ըլլար, ամէն պարագայի մէջ ցամաք մնաց և մակերեսային։ Ան պատանեկութենէ ու մանկութենէ սկսեալ գրական ու փիլիսոփայական դաստիարակութեամբ դէպի հեթանոսական կրօնը տարուած՝ երես դարձուց քրիստոնէութենէ, որուն դէմ կը կռուտակէը այն միևնոյն զառանցութիւնը, զոր ունէը իր ընտանիքը սրամահ ընդունելուն հանդէպ։ Դէպի հեթանոսութիւն առաջին քայլը առաւ Նիկոմիդիոյ մէջ՝ հաղորդակցութիւն հաստատելով հռետորներու և մասնաւորապէս Լիբանիոսի հետ, ու այդ համբէն սկսաւ առաջանալ չնորհիւ Մակսիմոսի, որ ծածուկէն դիւցահմայութեան և թաքուն գիտութիւններու վարժեցուց զինքը։ Թէև տարեկան էր Ցուլիանոս երբ սկսաւ երազատեսներու և մգերու ընկերութիւն մը կազմել իր շուրջ։ Կոստանդ Աթէնք զրկեց պայն հոն ինքզինքը իրև աքսորեալ ներկայացնելով՝ սկսաւ յաճախել եղիւսեան քրմապետին քով, մասնակցեցաւ Միհրչաստուածի պաշտամունքին, և զինչելու համար կարծես վրայէն մկրտութեան կնիքը՝ ցլազոհի արիւնոտ մկրտութեան ենթարկուեցաւ(*)։ Ցուլիանոս վերջնականապէս կապաշտ եղած էր այլևս. սակայն խնամքով կը պահէը տակաւին իր հաւատարմութիւնը։ Սուրբ Գրիգոր Նազիանզացի, որ իրեն հետ միասին կ'ուսանէը Աթէնքի համալսարաններուն մէջ, թափանցած էր անոր նենգամտութեան. «Ինչ սոսկալի հիւազ մը կը սնուցանէ հոս հռոմէական կայսրութիւնը», կը գրէր ան, և սակայն կը խնդրէը Աստուծմէ որ չխրականանար իր այս գուշակութիւնը։ Ցուլիանոս 355-ին աթոռակից ընտրուեցաւ Կոստանդէն ու յետոյ կայսր հռչակուեցաւ իր դիւնուորներէն։ Ապա երբ կը պատրաստուէր պայքարիլ իր մրցորդին՝ Կոստանդի դէմ, մեռաւ վերջինս, ու ինք կայսրութեան միահեծան տէրը դարձաւ 361-ին։

Ուրացողը այնուհետև ամենայն համբերութեամբ վար առաւ դիմակը։ Ան կը յուսար կռապաշտութիւնը վերստին պաշտօնական կրօնք ընել կայսրութեան մէջ՝ վերահաստատելով յունահռոմէական չաստուածներու պանթէոնին նուիրուած արիւնոտ զոհերը և ուժգնցնելով հեթանոսական կրօնքին պաշտօնէութիւնը՝ քրիստոնէական եկեղեցիի նուիրապետութեան կարգաւարքին համաձայն։ Միևնոյն ժամանակ՝ ճարտար օրէնսդրութեամբ մը, մանաւանդ դատաստարակութեան մէջ մտցուցած փոփոխութիւններուն չնորհիւ, կը յուսար առանց բռնութեան, բայց հաստատ քայլերով, ոչնչացնել «Գալիլեացիին աղանդը», զոր յայտնի համարձակ կ'ատէր հիմա։ Այսպէս մէկ հարուածով կը կարծէը յագեցնել իր ներսը կուտակուած ոխը զոր ունէը թէ՛ հանգուցեալ քրիստոնեայ կայսեր և թէ անոր հին խորհրդականներուն դէմ, զոր պատասխանատու կը համարէը իր ընտանիքին բնաջնջումին ու իր տասնամեայ աքսորին, որուն դատապարտուած էր իր մանկութեան տարիներուն։

Հայացուց՝ Մ. Ե. Ն.

(*) **Allard**, Julien l'Apostat, Հատոր Ա. երես 332։

(Մնացեալը գալ թիւով)

ՏԱՂ

ՌՃՀԴ (1724) ԹՎԻՆ ՍԲ. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՅ ՈՒԽՏԱՒՈՐԻՆ Ի ՄԷՋ ԾՈՎԻՆ ԸՆԿՂՄԵԱԼ ՆԱԻԻՆ

Հայկական բանասիրական և պատմական մամուլը ողջունեց Դեր. Տ. Մկրտիչ Եպս. Ադաւնունիի «Մխիթարեանք և Այցելուք Հայ Երուսաղէմի» բազմաշխատ երկը, հոն յատուկ կերպով Երուսաղէմ այցելող բոլոր հին կամ նոր ազգայնոց մասին խօսուած է պէտք եղած մանրամասնութեամբ։ Հ. Ն. Ակինեան(*), և զուտ ուրիշներ, պատմական սխալներու և մոռցուած այցելուներու մասին արտայայտուեցան. իսկ ես պարտք կը սեպեմ յիշեցնել որ եղած են այնպիսի այցելուներ որոնք ներսուսաղէմ տեսնելու տենչը ունեցած են, և առ այդ ճամբայ ելած, սակայն հոն չհասած՝ ջրամոյն կորսուած են որոնց յիշատակն ալ պէտք չէ մոռնալ։ Առ այդ պարտք սեպելով, կը հրատարակեմ վերի խորագրով Տաղս իմ ձեռագրացս հաւաքածոյէն հին Տաղարանէ մը, ուր արտատուչ կերպով կը նկարագրուի ազէաը։

Տաղ ՌՃՀԴ *(1724)* թվին սբ. Երուսաղէմայ ուխտաւորին ի մէջ ծովին ընկղմեալ նաւին։

Ալ մէջ նաւի գժնեայ անձին,
Դամասկացոյ ուսմատանին։
Մտեալ ի նաւ Հայոց ազգին,
Եւ միաբան Ցոյնք ընդ նոսին։

(*) Գրախօսական Հ. Ն. Ակինեանի. Հանդէս Ամսօրեայ 1930 թիւ 5-6։

digitised by A.R.A.R.@

Պատահեցաւ նոցա այս բան,
Աղէտալի և կսկծական։
Ի խորս ծովու անդնդական,
Ողոբմագին և լալական։
Բամեալ ուխտաւորաց սեռին,
Սիրով սրտիւք իսկ ճէմէին։
Ի սուրբ յերկիրը Պաղեստին
Առ տեսանել զյանկալելին։
Որակ որակ խոցոտեցան,
Սիրաք ամենեցուն մխաբան։
Ցարժամ տեսին զծովու տաղտան,
Ահ՛ բնկեալ սասանեցան։
Խաւարեցեալ մուքն հանդիպաւ,
Հնչել հողմոյն որ ի հարաքի։
Սիւնն ի նաւին ո՛չ ժպիղն բնկաւ,
Եւ առագաստն պատառեցաւ։
Ուխտաւորաց չորս հարիւրքին,
Սրտակոտոր եղեն անձինն։
Լաց աղաղակ եղուկ բարձին,
Առ Բարձրելոյ հօր էակցին։
Բաղահաւատ քամին հնչեաց,
Ջրհեղեղ զգիշեր ո՛չ գադարեաց։
Կաւսից հարսից ու ամէն կանանց,
Լացն արտասուքն ծորեալ յաչաց։
Ուրբաթ աւուր մէջ գիշերին,
Ի դէմ լուսոյ առաւօտին։
Մառախուղ մէգն պատեաց նաւին,
Այլ ճար ո՛չ գոյր գերծիլ անձին։
Նաւն ի հիմանց տապալեցաւ,
Եւ ջրասոյզ ընկղմեցաւ։
Հինգ վե՛ց հարիւր հոգիք մեռան,
Ֆրիստոնէիւք ու այլ ազգաւ,
Եղեւ այս մեր թուականին,
Չինչ է ձայնել նահանջ ամին։
Նոյեմբերի ամսոյ քսանին,
Ղա՛րա Պուռուն մերձ Ալային։»

Երուսաղէմ ուխտի եկող և ջրամոյն եղող նաւի մը և իր ճամբորդներուն համար յիշատակութիւն կայ։ «ՌՃՀԴ (= 1725) թուին, Պոլսէն եկող և ծովամոյն եղող հայ ուխտաւորաց յիշատակին, նոյն պատրիարքին կողմէն (Երիզոր Ղեղեայակիր է) կան գտնուած է հետեւեալ յիշատակարանը, զոր կը դնենք հոս։ —

«ի թուականութեան ՌՃՀԴ (= 1725) ամին ի Բիւզանդիոյ ելեալ Տէրունական ուխտաւորաց ամէն ի մէջ ծովուն ընկղմեցաւ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, եւ ամենայն ուխտաւորքն հայոց որք ի մէջ նաւի էին կարգաւորքն եւ աշխարհականք արք եւ կանայք ջրահեղձ եղեալ մեռան եւ եղեւ սուգ մեծ մեզ վասն որոյ ես տառապեալս Երիզոր բարեւնապետս յուսոյն առ Աստուած կանգնեցի զսուրբ խաչս վասն փրկութեան հոգւոց նոցա ընթերցողք՝ Աստուած ողորմի ասացէք։»

«Սոյն յիշատակարանը այժմ կը գտնուի Ս. Յակոբի Թանգարանին մէջ, գիրն երկաթագիր է, եւ քարը մէջտեղէն կոտրած։» (*)

Անտարակոյս այս յիշատակարանը տրուած է վերի տաղին նկարագրած աղէտին առթիւ։ Ժամանակի և դէպքին զգայացունց նմանութիւնը այդ նոյնացումը կը պարտադրեն։ Իրապէս մեծ եղած է աղէտին նշանակութիւնը որ գրով թէ քարով յիշատակուած է։ Տաղին հեղինակը թէև չի նշանակուիր սակայն կարեւոր մանրամասնութիւններ կան հոն. կորուստի, քանակին, տեղւոյն և այլնի մասին։ Կը տեսնենք որ 5-600 ջրամոյներուն բոլորն ալ հայեր չէին այլ և «այլ ազգաւ». աղէտը պատահած է Ալայի մօտ Ղարա Պուռուն կոչուած տեղը 1724 նոյեմբերի քսանին (= 20)։ Անշուշտ այս աղէտին ժամանակակից էր «երեմիա վրդ. Ստամպոլցի.— մր. (Երուսաղէմի)»։ Կարբեցի Մարտիրոս սրկ.ի ընդօրինակած ժողովածուի (ԼՁմ. 8ուց. Թ. 647) յիշատակարանին նայելով՝ Ստամպոլցի Երեմիա վրդ. 1725ին Պոլսէն Երուսաղէմ եկող ուխտաւորաց նաւուն մէջ գտնուած է Մարտիրոս սարկաւագին հետ, ու վերջինս զրկուած է Իզմիր՝ որպէս զի եթէ հոն ալ կան ուխտաւորներ նաւ առաջնորդէ. նաւուն մէջ գտնուած են 200 հայ, 100 յոյն ուխտաւորներ և տասնիկ նաւավարներ։ Մարտիրոս վերադառնալուն՝ տեսած է որ նաւը հովէն քշուած է ու տարուած է և ալէկոծութենէն ընկղմած՝ Իզմիրի առջև, եւ ուխտաւորներն ալ ծովամոյն եղած են։» (**)

Աւելի ծանօթութիւնք այս մասին կը հանդիպինք Մարտիրոս սրկ. Կարբեցիի

(*) Միսաքեան եւ Այցելուտ Հայ Երուսաղէմի.— Մկրտիչ Եպս. Աղաւնունի. Երուսաղէմ, 1929. Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, էջ 86։

(**) Անդ.— էջ 137-138։

digitised by A.R.A.R.@

կենսագրական նօթերուն կարգին, ուր իբր յաւելուածական տեղեկութիւն կ'ըսուի թէ 2 հայ, 2 յոյն և 5 տաճիկ կ'ազատին. իսկ Մարտիրոս Նաւին վրայ չէր գանուէր աղէտինատեն այլ «Ստամպոլցի երևմիա վարդապետը պինքը իզմիր կը հանէ, որպէս զի իմանայ թէ հոն ալ ուխտաւորներ կան թէ ոչ, եթէ կան գանոնք ալ բերէ Նաւը. բայց Մարտիրոս սրկ. Նաւահանգիստը վերադառնալով Նաւը չէ գտած, հովը զայն քշած տարած էր և խորտակած, Մարտիրոսի գոյքերն ալ ընկղմած էին։»(*)

Նկատի առնելով Մարտիրոս սրկ. կարելիքին քիչ շատ «ի գրոց» ըլլալը իմ հրատարակած վերի տաղս ալ իրեն կը վերագրեմ, նկատի առնելով որ ինքը միակ ականատեսն էր այդ աղէտին։

Գալով տրուած թիւերուն և թուականներուն՝ սա միայն ըսեմ որ 1724ին պատահած այս դէպքը որ գրեթէ տարւոյն վերջը (Նոյեմբեր 20ին) կը կատարուի միայն 1725ին կրնար յիշատակարան ունենալ և տարբերութիւնն ալ առիթ եկած է, այսինքն 1724ի աղէտէն վերջ ուրիշ Նաւով մը Մարտիրոս սրկ. երուսաղէմ հասաւ 1725ին, պատմեց եղածը Գրիգոր Շղթայակիր որ Ս. Յակոբի այդ արձանագրութիւնը չհնար տուաւ անշուշտ 1724ի տեղ 1725 նշանակելով։

Նոյն Ջեռապրիս մէջ այս տաղէս ճիշտ առաջ կայ ծովու վրայ ուրիշ տաղ մըն ալ, զոր կը հրատարակեմ։—

ՏԱՂ Ի ՎԵՐԱՑ ԾՈՎՈՒ ԱՍԱՅԵԱԼ

«Սաստիկ հողմոյն հանդիպեցայ,
Երբոր չնչեաց սաստանեցայ,
. . . . . .
Սակաւ մի լուր եւ համբերեայ,
Բան ինչ ունիմ ասել քեզ ով
Իմ յերկիրս առաքեայ զիս ծով,
Ամենեցուն զայս կու առնես,
Եթէ զիս միայն կու տեսնես։
Ողորմեայ ինձ զարիպ եմ ես,
Իմ յերկիրն առաքէ զիս։
Բամեալ մարդիկ քեզ նաւին,
Ահա բեկեալ սասանին։
Երբ որ հնչէ յ՛յժգին քամին,
Լալով աղաղակեն քեզ ծով։
Գոհար ակունք քեզ գտանին,
Գանձ եւ զուարճ թովմ ի լին։
Բիւրք բիւրոց կա՛ կենդանին,
Մ՛չ լիացար վիշապ մեծ ծով։
Նոյ տապան չինեաց փայտէն,
Երկեաւ ի քոյ ալեկոծէն։
Զուկն եկուլ Յովնան մարգարէն,
Չերիս տիւս կեցեալ ի քեզ ծով։
Սուտ կենցաղս է նման ծովի,
Կեսարացիս ի մէջ նաւի։
Կու վախեմ թէ քարին դիպի,
Որով մեռանիմ ես ծով։»

Տաղիս զոր եղածին նման կը հրատարակեմ, հեղինակին ով ըլլալը ինձի կը մնայ անծանօթ։ Երկրորդ տաղիս վերջին երկրորդ տողին մէջ կայ կեսարացիս որ գուցէ տաղասացին բնագաւառին կ'ակնարկէ։

Ուիչիթա Գաւզաս Ց. ԲԻՒՐԵԱՆ

U. S. A.

ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԵՒ ԽՕՍՔ

Մեծամտութիւն, կռուասիրութիւն, անիմաստութիւն, անիշխանական բնաւորութիւն — անոնք քահիկներուն սխալմանց գլխաւոր պատիւրներն։

*

Իմաստուն համար ամեն տեղ դաս է. բոլոր աշխարհը նոյա անիմանալութիւնն է։

*

Գաղափարը կը ստեղծէ կազմակերպութիւնը. կազմակերպութիւնը կը սպանէ գաղափարը։

*

Մանուկներու հոգին կողոպտողը մարդկանցից յետինն է։

*

Քննադատական յանձնաժողովի մէջ ոչ՝ մեղադրել մտածողը, նախ քան գործել պաշտպան եւ բաւարար մեկնութիւն տալ նոյա խօսքերին։

*

Իր ազգի կեանքին արժէքաւոր տարրը իրապես գնահատող հայրենասէրն ան է որ ամենեն անվնաս կերպով կը կշտամբէ իր ազգին սխալները։

(*) Անդ. — էջ 272։

digitised by A.R.A.R.@